

ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η μελέτη μιας ιστορικής περιόδου διευκολύνεται από τη χρήση διαφορετικών μεθοδολογικών εργαλείων μεταξύ των ερευνητών και από μια στέρεη θεωρητική βάση, πάνω στην οποία θα δομηθούν οι ποικίλες θέσεις και οι ερευνητικές προτάσεις. Η οπτική με την οποία προσεγγίζεται ένα γεγονός μπορεί να διαφέρει, καθώς εξαρτάται από τα θεωρητικά και μεθοδολογικά εργαλεία της επιμέρους ειδικότητας του μελετητή. Ωστόσο η εκάστοτε σύνοψη της ερευνητικής δραστηριότητας συμβάλλει στην επαναδιαπραγμάτευση του ερευνητικού αντικειμένου και στην ανανέωση της προβληματικής γύρω από αυτό.

Όσον αφορά την ελληνική ιστορία, η χρονική περίοδος μεταξύ του 15ου και του 18ου αιώνα μπορεί να χαρακτηριστεί ως μια από τις περιόδους που στο ερευνητικό επίπεδο μελετήθηκαν ατελώς και στο θεωρητικό συζητήθηκαν ελάχιστα.¹ Όπως προκύπτει από την παραπάνω πρόταση, η ελάχιστη θεωρητική συζήτηση οφείλεται στη μικρή συστηματική ερευνητική ενασχόληση. Στο παρόν κείμενο θα προσπαθήσω να διατυπώσω κάποιες εμπειρικές σκέψεις αναφορικά με τη χρησιμοποιούμενη ορολογία γι' αυτή την περίοδο. Συναφής με το παραπάνω θέμα είναι και η συνάντηση «νεοελληνιστών» και «οθωμανιστών», η οποία μπορεί να γίνει καρποφόρα για την ελληνική ιστορία της περιόδου. Ο στόχος του κειμένου είναι να προκαλέσει μια γόνιμη συζήτηση επί των θεμάτων που κομίζει αυτή η ιστορική περίοδος.²

Σε δύο πρόσφατα δημοσιεύματα σχετικά με την ελληνική ιστορία, οι συγγραφείς τους πρόβαλαν κάποιες απόψεις αναφορικά με την ορολογία της περιόδου και προχώρησαν και σε κρίσεις για τη μέχρι τώρα κατάσταση της έρευνας στις Νεοελληνικές σπουδές. Κατ' αρχάς θεωρώ ότι και οι δύο συμβολές θα αποτελέσουν τη βάση για μια περαιτέρω συζήτηση. Στο

εισαγωγικό (πρώτο) μέρος του βιβλίου του για τον ελληνικό κόσμο στην Τουρκοκρατία ο ομότιμος καθηγητής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ι.Κ. Χασιώτης ασχολήθηκε με «ζητήματα έρευνας και ερμηνείας» που θέτει αυτή η περίοδος (Χασιώτης, 2001: 20-34). Ο Χασιώτης επισημαίνει τις δυσκολίες που συναντά ο ερευνητής κατά την ενασχόλησή του μ' αυτή την περίοδο. Η πολυδιάσπαση των πηγών είναι ένα βασικό εμπόδιο: έλλειψη σε κάποιους τομείς, πλεονασμός σε κάποιους άλλους, διαφορετική οπτική από όλες. Ο προσανατολισμός της προβληματικής του Χασιώτη στην πολιτική ιστορία τον ωθεί να επισημάνει ως βασικό εμπόδιο τη διαφορετική προσέγγιση των γεγονότων από τους ιστορικούς που χρησιμοποιούν τις οθωμανικές πηγές και από αυτούς που στηρίζονται σε δυτικές. Οι πρώτες, κατά τον συγγραφέα, εμφανίζουν μια εντυπωσιακή λιτότητα, όταν αναφέρονται σε σημαντικά πολιτικά γεγονότα της περιόδου, ενώ τείνουν, για ιδεολογικούς λόγους, να τα υποβαθμίσουν. Κεντρική θέση στην προβληματική του αποτελεί η αντιμετώπιση της ελληνικής ιστορίας από τη διεθνή τουρκολογία. Σύμφωνα με τον Χασιώτη, οι ξένοι ιστορικοί, αντιδρώντας στην εθνικιστική ιστοριογραφία των τελών του 19ου και των αρχών του 20ού αιώνα, υπερτονίζουν τον πολυεθνικό χαρακτήρα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και αμβλύνουν τις όποιες διακρίσεις υπήρχαν από τους κατακτητές εις βάρος των κατακτημένων. Στην προσπάθεια αυτή εγγράφεται, κατά τον Χασιώτη, και η χρήση του «πολιτικά ορθότερου» όρου «οθωμανική περίοδος» ή «οθωμανική εποχή», αντί του καθιερωμένου «Τουρκοκρατία».

Στη θεωρητική προσέγγιση της περιόδου εμπίπτει και η συζήτηση για την περιοδολόγησή της. Τα σημεία έναρξης και λήξης, όσο και αν είναι για τον ιστορικό συμβατικά, αποτελούν δείγματα μεθοδολογικών και θεωρητικών επιλογών του. Έτσι ο Χασιώτης, στο σχετικό κεφάλαιο του βιβλίου του (Χασιώτης, 2001: 35-38), καταλήγει σε μια διαφοροποιημένη –από την παραδοσιακή– εκδοχή της περιοδολόγησης. Χωρίζει την «Τουρκοκρατία» σε πρώιμη, μέση και όψιμη, συμπλέοντας με την παραδοσιακή άποψη για τον τριμερή χωρισμό που έχει διατυπωθεί τόσο από τον Απόστολο Βακαλόπουλο, όσο και από τους συντάκτες της μνημειώδους *Ιστορίας του ελληνικού έθνους* (της Εκδοτικής Αθηνών). Ο Χασιώτης αποφεύγει να καθορίσει ακριβή χρονικά σημεία, όπως έκαναν οι προγενέστεροι και σημειώνει μόνο φάσεις:

...μια πρώτη, της πρώιμης Τουρκοκρατίας, που διαρκεί από τις αρχές της οθωμανικής κατάκτησης ως τις τελευταίες δεκαετίες του 16ου αιώ-

να· μια δεύτερη, που μας φτάνει ως τις πρώτες δεκαετίες του 18ου αιώνα· και, τέλος, μια τρίτη, που κλείνει με την έναρξη της Επανάστασης του 182 (Χασιώτης, 2001: 38).

Πάντως το αρχικό και το τελικό χρονικό σημείο της περιόδου δεν απέχουν από τις προηγούμενες παραδοχές της παραδοσιακής ιστοριογραφίας.

Το δεύτερο κείμενο προέρχεται από το βιβλίο του καθηγητή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης Ι.Σ. Κολιόπουλου για την ιστορία της Ελλάδας. Στην εισαγωγή του ο Κολιόπουλος μελετά την απαρχή της νέας εποχής για την ελληνική ιστορία (Κολιόπουλος, 2000: 11-16). Η οπτική του Κολιόπουλου είναι ευρωπαϊοκεντρική. Αφίσταται πλήρως από την παραδοσιακή ελληνική ιστοριογραφία και υποστηρίζει ότι

προκειμένου για τον καθορισμό της αρχής της νέας εποχής στην ελληνική ιστορία, γενικώς αποδεκτά στοιχεία πρέπει να χρησιμοποιηθούν ως κριτήρια μεταβάσεως από μία εποχή στην άλλη, αφού μία είναι η νέα εποχή στην ιστορία της Ευρώπης και του κόσμου γενικά... (Κολιόπουλος, 2000: 16).

Ο ελληνικός κόσμος, κατά τον συγγραφέα, δεν παρουσίασε τον 15ο αιώνα την αλλαγή που παρατηρήθηκε στην Ευρώπη. Αντίθετα η κοινωνικοοικονομική, πολιτική και πνευματική κατάσταση του δεν άλλαξε, τουλάχιστον σε τέτοιο βαθμό, ώστε να θεωρηθεί η απαρχή μιας «νέας εποχής». Στη συνέχεια ο Κολιόπουλος εντοπίζει και αναλύει τα βασικά χαρακτηριστικά της «νεότερης Ευρώπης» και τα αντιπαραθέτει με τα αντίστοιχα που εμφάνισε ο ελληνικός κόσμος την ίδια περίπου περίοδο (18ος αιώνας). Στη σκέψη του Κολιόπουλου το βαρύνον και ειδοποιό χαρακτηριστικό της «νέας εποχής» είναι το αίτημα για συγκρότηση εθνικού κράτους ή γενικότερα η εθνική κίνηση. Γι' αυτό, καταλήγει ο Κολιόπουλος, η νεότερη ιστορία της Ελλάδας αρχίζει από τα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα, θέτοντας απλά ένα συμβατικό χρονικό σημείο στο 1800 (Κολιόπουλος, 2000: 47-48), όταν στον ελληνικό κόσμο είχε ωριμάσει το εθνικό αίτημα και όταν άλλα χαρακτηριστικά της νεότερης Ευρώπης είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται στην ελληνική κοινωνία (αμφισβήτηση θρησκευτικής εξουσίας, αποκρυστάλλωση τάξης διανοουμένων και εμπόρων με εθνικά ή και κοινωνικά αιτήματα). Η αναθεωρητική άποψη του Κολιόπουλου συμπίπτει με τις απόψεις των συντακτών του πολύτομου έργου *Ιστορία του νέου Ελληνισμού*, οι οποίοι έθεσαν ως αφετηρία-

κό χρονικό της σημείο το έτος 1770 (Παναγιωτόπουλος κ.ά., 2003: 11). Ωστόσο κατά την επιλογή δεν λήφθηκαν υπόψη οι εξελίξεις στην ευρωπαϊκή ιστορία.³

Οι δύο παραπάνω απόψεις καλύπτουν ένα ευρύ φάσμα, αν όχι όλο, των θεωρητικών επιλογών που κάνουν οι ερευνητές της περιόδου. Από τη μια, είναι όσοι αποφεύγουν ρήξεις με την παραδοσιακή ιστοριογραφία και προβάλλουν μια επεξεργασμένη στα νέα δεδομένα μορφή της και, από την άλλη, όσοι εντάσσονται στη γενικότερη αναθεωρητική τάση που παρατηρείται στις ιστορικές σπουδές παγκοσμίως. Στη δεύτερη περίπτωση η μελέτη της περιόδου από τον 15ο μέχρι τον 18ο αιώνα αποκτά νέα διάσταση. Αν δεν εγγραφεί στη νεότερη ελληνική ιστορία, τότε θα πρέπει να θεωρηθεί προέκταση της μεσαιωνικής περιόδου, εφόσον ακολουθηθεί η περιοδολόγηση της ευρωπαϊκής ιστορίας. Σε αυτό το σημείο οι έλληνες ερευνητές εισήγαγαν από παλιά στην όλη συζήτηση τον όρο *μεταβυζαντινός* και τα παράγωγά του.

Ο όρος είναι από τους ευρύτερα χρησιμοποιηθέντες για να χαρακτηρίσουν την εξεταζόμενη περίοδο. Η χρήση του προϋποθέτει ότι η περίοδος μετά την Άλωση (χρονικό σημείο της διάλυσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας) εμφάνιζε τα ίδια ή παρόμοια χαρακτηριστικά με τη βυζαντινή. Με άλλα λόγια, βασικά στοιχεία του βυζαντινού πολιτισμού ή και της βυζαντινής κοινωνίας συνέχιζαν να υφίστανται ή έστω να είναι διακριτά για αιώνες μετά. Η χρήση του όρου προϋποθέτει επίσης ότι αυτή η περίοδος είναι ιδωμένη με «βυζαντινά μάτια».⁴ Κι έτσι πάντως η επαλήθευση της χρήσης του για τομείς όπως η οικονομία και η κοινωνία δεν είναι προβληματική. Έχει υποστηριχθεί ότι η χρήση του θα μπορούσε να «νομιμοποιηθεί» μόνο για να δείξει τη μετάβαση από το α-εθνικό προς το εθνικό (Ασδραχάς, 1999: 27-29).⁵ Εντούτοις η μεγάλη συχνότητα με την οποία χρησιμοποιείται οφείλεται και στο ότι η εξεταζόμενη περίοδος ήταν από πολύ νωρίς και μέχρι πρόσφατα εντός του ερευνητικού πεδίου των βυζαντινολόγων. Επιπλέον οι μελέτες νεοελληνιστών και ιστορικών του δικαίου, που έβλεπαν στον δικό τους ερευνητικό κλάδο μια συνέχιση των βυζαντινών δομών, ενίσχυσαν αυτή την τάση.⁶ Ιδωμένη υπό το στενό πρίσμα αυτών των ειδικοτήτων η περίοδος ήταν *μεταβυζαντινή*. Ωστόσο η συνολική πρόσληψη μιας ιστορικής πραγματικότητας απαιτεί την αναζήτηση και άλλων οπτικών. Η συμβολή των Οθωμανικών σπουδών στη νεοελληνική ιστοριογραφία γι' αυτό το θέμα είναι καταλυτική.

Η παρουσία των Οθωμανικών σπουδών στην Ελλάδα έχει γίνει αντικείμενο αρκετών δημοσιευμάτων με πιο πρόσφατο αυτό της Ε. Μπαλλά

(Μπαλτά, 2005). Πρόθεσή μου δεν είναι να αναλύσω ούτε και να αναφέρω την εξέλιξή τους στον ελλαδικό επιστημονικό χώρο. Για τις ανάγκες του κειμένου απλά θα παραθέσω στη συνέχεια εν είδει εμπειρικών πορισμάτων κάποια χαρακτηριστικά των Οθωμανικών σπουδών στην Ελλάδα, που ενδιαφέρουν το παρόν θέμα: α) η συστηματική ενασχόληση με την οθωμανική ιστορία, παρ' όλες τις πρώιμες προσπάθειες, ξεκινά μόλις το τελευταίο τέταρτο του 20ού αιώνα· β) οι θεωρητικές και μεθοδολογικές αναζητήσεις της «ελληνικής οθωμανολογίας» ακολούθησαν και ακολουθούν τις αντίστοιχες στον διεθνή χώρο· γ) η «ελληνική σχολή» έχει περάσει από το νηπιακό της στάδιο στην εφηβεία με ανάλογο βαθμού επιτεύξεις· δ) η ελληνική οθωμανολογία δεν χρησιμοποίησε το εθνικό ιδεολόγημα για την εδραίωσή της στην ημεδαπή και την αλλοδαπή·⁷ ε) η θεματολογία της διατηρεί το γενικό πλαίσιο της διεθνούς οθωμανολογίας, προσαρμοσμένης στον ελληνικό χώρο.

Το τελευταίο χαρακτηριστικό αποτελεί το σημείο συνάντησης με τη νεοελληνική ιστορία. Η ιστορία του ελληνικού χώρου κατά τη διάρκεια της εξεταζόμενης περιόδου συμπίπτει σε μεγάλο βαθμό (τοπικό και χρονικό) με την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας. Ως εκ τούτου, όταν ένας ιστορικός ασχολείται με την οθωμανολογία εντός του πλαισίου των χαρακτηριστικών που προανέφερα, μελετά ουσιαστικά την ελληνική ιστορία της περιόδου. Είναι γνωστό ότι η ελληνική χερσόνησος ήδη από τον 13ο αιώνα, αλλά κυρίως από τον επόμενο, γνώρισε μια μακρόχρονη (και όχι εφήμερη, όπως συνέβη σε άλλες περιόδους της ελληνικής ιστορίας) πολιτική πολυδιάσπαση. Επιπλέον, για πρώτη ίσως φορά στην ιστορία της, η ελληνική κουλτούρα (με κύρια χαρακτηριστικά τη γλώσσα και τη θρησκεία) δεν ταυτίστηκε με την κυρίαρχη κουλτούρα του κρατικού μορφώματος, στο οποίο εντάχθηκαν οι ελληνικοί πληθυσμοί. Μεγάλες γεωπολιτισμικές περιοχές, όπως η Θράκη, η Μακεδονία, η Θεσσαλία και η Ήπειρος βίωσαν για μεγαλύτερο χρονικό διάστημα αυτή τη νέα κατάσταση. Η μελέτη της ιστορίας αυτών (αλλά και των υπόλοιπων) ελληνικών περιοχών εντάσσεται (και) στην εν γένει ιστορία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.

Οι επιμέρους ερευνητικοί τομείς εμφανίζουν διαφορετικό βαθμό σύγκλισης μεταξύ των δύο πεδίων της νεοελληνικής και της οθωμανικής ιστορίας. Η οικονομία, η δημογραφία, η κοινωνία, το δίκαιο είναι μερικοί από τους τομείς όπου η συμβολή της οθωμανολογίας ανανέωσε τις νεοελληνικές σπουδές. Η ενασχόληση των ελλήνων κυρίως οθωμανολόγων με βασικά ζητήματα της ελληνικής ιστορίας κατά την εξεταζόμενη

περίοδο συνεισέφερε σε γνώσεις και εμπλούτισε την προβληματική της έρευνας. Ενδεικτικά αναφέρω τις μελέτες: για το Οικουμενικό Πατριαρχείο και τη νέα οπτική που αυτές προσέφεραν, για τον ρόλο και τη θέση της ορθόδοξης χριστιανικής εκκλησίας μέσα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία (Ζαχαριάδου, 1996· Κονόρτας, 1998)· για τον κοινωνικοοικονομικό ρόλο των πιο «σταθερών σημείων» της ελληνικής ιστορίας της περιόδου, των μοναστηριών (Alexander, 1997· Κολοβός, 2000· Κοτζαγεώργης, 2002· Λαΐου, 2002)· για τις κοινότητες (Gara, 1998)· για τη δικαιοκίνη συμπεριφορά των χριστιανών (Αναστασόπουλος, 2003)· για τα ένοπλα σώματα (Alexander, 1985).⁸

Η νέα οπτική που μπορούν να προσφέρουν οι Οθωμανικές σπουδές στη μελέτη της ελληνικής ιστορίας αφορά πρωτίστως την παρουσίαση της κρατικής άποψης για τα τεκταινόμενα στον ελληνικό χώρο. Η ζωή των ελληνικών⁹ πληθυσμών καθοριζόταν από το πλαίσιο μέσα στο οποίο το κράτος τούς επέτρεπε να δρουν. Χωρίς αξιολογική διάθεση θα λέγαμε ότι η ιστορία του ελληνισμού της περιόδου γραφόταν μέχρι τώρα με «εσωστρέφεια», ερήμην της γνώσης των θεσμών μέσα στους οποίους διαβίωναν και τους οποίους εκείνοι οι πληθυσμοί λάμβαναν σοβαρά υπόψη για οποιαδήποτε ενέργειά τους. Συν τοις άλλοις η αναγκαστική πολλές φορές (αν όχι πάντα) συμβίωση με μη ελληνικούς πληθυσμούς (μουσουλμάνους κατά βάση, αλλά και Εβραίους, Αρβανίτες, Αρμένιους), που καθόριζε στάσεις και ενέργειες και ήταν *sine qua non* προϋπόθεση για τη ζωή τους, αναδεικνύεται μέσα από τις οθωμανικές πηγές.¹⁰ Η πολύ καλή γνώση των μηχανισμών του οθωμανικού κράτους, που χαρακτηρίζει τους Έλληνες, αποκαλύπτεται ολοένα και εναργέστερα μπροστά μας. Η άγνοια του θεσμικού πλαισίου ή γενικότερα της κρατικής ιδεολογίας και των κρατικών μηχανισμών λειτουργίας στερεί από τον ιστορικό τη συνολική πραγμάτευση της ιστορίας των ελληνικών πληθυσμών κατά την εξεταζόμενη περίοδο και την καλύτερη κατανόηση των υποκειμένων και της εποχής. Οι Έλληνες δεν ζούσαν απομονωμένοι, ούτε οι όποιες πολιτικού χαρακτήρα ενέργειες και δραστηριότητές τους γίνονταν ερήμην των συνθηκών που επικρατούσαν στην Αυτοκρατορία. Τηρουμένων των αναλογιών, θα ήταν σαν να προσπαθούσε κανείς σήμερα να μελετήσει την ιστορία μιας μειονότητας σε ένα κράτος, χωρίς να λαμβάνει υπόψη του τη δομή, την ιδεολογία και τους μηχανισμούς αυτού του κράτους.

Ειδικότερη αναφορά, για παράδειγμα, πρέπει να γίνει στο δίκαιο, λόγω της επαρκούς διαθέσιμης τεκμηρίωσης. Οι πρόσφατες έρευνες έχουν αμβλύνει την άποψη περί πλήρους επικράτησης του μεταβυζαντι-

νού δικαίου στη ζωή των ελληνικών πληθυσμών. Η χρήση των οθωμανικών πηγών (κυρίως ιεροδικαστικών κωδίκων) έδειξε ότι και στις μεταξύ τους διαφορές οι χριστιανοί, ακόμη και οι ιερωμένοι, κατέφευγαν συχνά στο μουσουλμανικό δικαστήριο. Ιστορικά ο κρατικός νόμος πάντοτε είχε μεγαλύτερη ισχύ, κύρος και αποτελεσματικότητα και αυτό το γνώριζαν πολύ καλά οι Έλληνες.¹¹ Με άλλα και πιο απλά λόγια, όταν αναφέρεται κανείς στο δίκαιο των Ελλήνων της περιόδου, θα πρέπει ταυτοχρόνως να ανατρέχει –και να τα γνωρίζει– τόσο στο χριστιανικό (μεταβυζαντινό) όσο και στο ισλαμικό (οθωμανικό) δίκαιο, καθώς αμφότερα ήταν γνωστά στους πληθυσμούς και χρησιμοποιώντας τα αμφότερα ενεργούσαν κατά το δοκούν. Φαίνεται δηλαδή ότι ο «ζωτικός» χώρος του μεταβυζαντινού δικαίου στην πράξη ήταν πιο περιορισμένος απ' ό,τι θεωρούνταν παλιότερα.

Η προσέγγιση αυτή ικανοποιεί τις προϋποθέσεις για μία ολιστική σύλληψη της ιστορίας. Βρίσκεται επίσης κοντά σ' αυτό που θα ονόμαζα «ρεαλισμό της καθημερινής ζωής». Στην ελληνική ιστοριογραφία δεν έχουν γίνει μελέτες για τον «κόσμο» ενός απλού ανθρώπου την εποχή εκείνη.¹² Νομίζω πάντως ότι ο τρόπος διαχείρισης των επιλογών του θα ήταν πολύ διαφορετικός από αυτόν που φανταζόμαστε. Κρίσιμο σημείο στην όλη συζήτηση είναι η απουσία (ή διαφορετικού τύπου) εθνικής αντίληψης τόσο από τους κυρίαρχους όσο και από τους κυριαρχούμενους. Φαίνεται ότι η κρατική επιβολή της εξουσίας δεν υπάκουε στη διάκριση των θρησκειών ή και των εθνοτικών χαρακτηριστικών με τον αυστηρό τρόπο που μας έμαθε η εθνική ιστοριογραφία. Αντίστοιχα η βιωτή των κυριαρχούμενων δεν αποσκοπούσε στη διαιώνιση πάση θυσία του «έθνους», αναπαράγοντας παράλληλα και την αυστηρή διάκριση μεταξύ διαφορετικών.

Αν η κοινωνική και οικονομική ιστορία του ελληνισμού της περιόδου δεν μπορεί να γραφεί χωρίς να λαμβάνεται υπόψη ο οθωμανικός περίγυρος, για την πολιτική ιστορία τα πράγματα κάπως διαφοροποιούνται. Αυτό που διαφαίνεται από τη μέχρι τώρα ερευνητική παραγωγή είναι ότι οι οθωμανικές πηγές δεν μελετήθηκαν ακόμη ικανοποιητικά για τέτοια θέματα της ελληνικής ιστορίας. Το διεθνές συνέδριο που διοργάνωσε το Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης σχετικά με την Ελληνική Επανάσταση του '21 έθεσε σε νέες βάσεις την πραγμάτευση αυτού του κορυφαίου γεγονότος της ελληνικής ιστορίας.¹³ Άλλα γεγονότα, όπως οι ρωσοτουρκικοί πόλεμοι ή παλιότερα επαναστατικά κινήματα που εκδηλώθηκαν στην ελληνική χερσόνησο, είναι βέβαιο ότι έχουν καταγραφεί στις οθωμανικές πηγές των κρατικών αρχείων της

Κωνσταντινούπολης και περιμένουν τον μελετητή τους.¹⁴ Ασφαλώς η «σημασία» κάθε πηγής εξαρτάται από τα ερωτήματα που θέτει ο μελετητής της· ωστόσο εδώ δεν βρισκόμαστε ακόμη ούτε στο αρχικό ερευνητικό στάδιο: δεν έχει γίνει καν η καταγραφή των σχετικών πηγών, ώστε να προχωρήσουμε σε ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

Η εκτενής αναφορά μου στη σημασία των οθωμανικών πηγών δεν μειώνει καθόλου τη σημασία των αντίστοιχων ελληνικών ή δυτικών πηγών. Αντίθετα επιδιώκει να καταδείξει τον συμπληρωματικό χαρακτήρα που έχουν οι πηγές μεταξύ τους. Όσο προχωρά η εξειδίκευση των επιστημονικών κλάδων τόσο καθίσταται απαραίτητη η διεπιστημονική προσέγγιση των θεμάτων. Ενώ θεωρητικά αυτό το αξίωμα είναι κατανοητό από τους έλληνες ιστορικούς, στην πράξη δεν εφαρμόζεται. Υπάρχει μάλιστα μια υποβόσκουσα αντιπαλότητα μεταξύ των δύο κύριων εμπλεκόμενων ειδικοτήτων, σε σημείο που οι μὲν να υποβαθμίζουν την αξία των οθωμανικών πηγών και οι δε να απαξιώνουν τις εργασίες των «νεοελληνιστών». Έξω από τον ελληνικό μας μικρόκοσμο αυτές οι διαφορές φαντάζουν αστείες. Η συνολική χρήση των πηγών της περιόδου από όποιον επιθυμεί να μελετήσει την περίοδο αποτελεί μονόδρομο. Ο τρόπος που αυτό θα επιτευχθεί αφορά τους ίδιους τους μελετητές.

Αν δεχτούμε ότι οι Οθωμανικές σπουδές πρέπει να συνεισφέρουν και ως ένα σημείο να συμπορευτούν με τις Νεοελληνικές, τότε η ελληνική ιστορία της περιόδου θα πρέπει να λάβει υπόψη τα πορίσματα της διεθνούς οθωμανολογίας. Πρόσφατες μελέτες έχουν δείξει ότι το οθωμανικό κράτος δεν διέφερε στα δομικά του στοιχεία από τα αντίστοιχα ευρωπαϊκά αυτής της περιόδου (Abu-El-Haj, 1991· Goffman, 2002). Αυτό μάς ωθεί να θεωρήσουμε ότι η ιστορία της εξεταζόμενης περιόδου μπορεί να προσγραφεί στην «πρώιμη νεότερη» (early modern) εποχή. Νομίζω ότι η επιλογή αυτού του όρου και για την ελληνική ιστορία δεν είναι ατυχής, εφόσον δεχτούμε ότι, όπως και στην Ευρώπη, έτσι και στον ελληνικό χώρο, οι αλλαγές που συνέβησαν τον 18ο και στις αρχές του 19ου αιώνα εντάσσονται στη νεότερη (modern) ιστορία. Κατ' αναλογία οι προηγούμενοι αιώνες ανήκουν στην «πρώιμη νεότερη» εποχή.

Ο όρος αυτός ικανοποιεί πολλά αιτήματα της σύγχρονης έρευνας, αλλά προσφέρει απαντήσεις και σε αρκετά από τα προβλήματά της. Εγγράφει την ελληνική ιστορία σε μια γενικότερη «οθωμανική» ή «ευρωπαϊκή» θεώρηση. Ταυτόχρονα εξετάζει και τις ιστορικές τύχες των ελληνικών πληθυσμών κατά τη συγκεκριμένη περίοδο υπό ένα πρίσμα «ελληνικό». Αν η περίοδος δεν αντιμετωπιστεί ως κάτι το ενιαίο και ανεξέλικτο, που

δεν γνώρισε φάσεις ούτε αλλαγές, τότε ο όρος «μεταβυζαντινός» θα μοιάζει καταλληλότερος. Σήμερα όμως η έρευνα απέχει πολύ από το να μελετά *en bloc* αυτή την περίοδο. Όπως το κράτος εξελισσόταν προς μια νεωτερική προοπτική, με όποιες αντιστάσεις και παλινδρομήσεις, το ίδιο συνέβαινε και με τους υποτελείς πληθυσμούς. Ακόμη και στη διανοητική ιστορία, ή ιστορία των ιδεών, η ελληνική ιστορία είχε απομακρυνθεί κατά το μάλλον ή ήττον από τη μεσαιωνική της φάση και είχε αρχίσει να δίνει δείγματα μιας νεωτερικής προσέγγισης.¹⁵ Ασφαλώς θα πρέπει να εκπονηθούν νέες μελέτες, οι οποίες θα εξετάζουν συγκριτικά την πορεία της ευρωπαϊκής και της ελληνικής πνευματικής παραγωγής και σκέψης για την περίοδο που ξεκινά τον 15ο και φτάνει στις αρχές του 18ου αιώνα.

Ο όρος «οθωμανική περίοδος» θα ήταν επίσης ταιριαστός. Η οπτική του είναι σαφώς από την πλευρά του κράτους και όχι των υπηκόων. Ως ουδέτερος όρος είναι προτιμότερος, όχι γιατί είναι «πολιτικά ορθός», αλλά γιατί αποδίδει τον ρεαλισμό της καθημερινότητας πέρα από ιδεολογικά πρίσματα. Παρόλο που η «αντικειμενικότητα» και το «τι έγινε πραγματικά» είναι μια χίμαιρα για τον ιστορικό κάθε εποχής, το σημερινό ερμηνευτικό αίτημα συνάδει προς αυτή την προσέγγιση.

Συνοψίζοντας τις παραπάνω σκέψεις θα ήθελα να τονίσω το εξής. Όπως η ελληνική ιστοριογραφία φαίνεται να επαναπροσδιορίζει τον εαυτό της σε σχέση με το «εθνικό αφήγημα», χωρίς κατ' ανάγκη να προχωρά προς το α-εθνικό ή μεταεθνικό, το ίδιο και οι επιμέρους επιστημονικοί κλάδοι θα πρέπει να ξεπεράσουν τις αγκυλώσεις και την «εσωστρέφεια» και να ανοιχτούν στις προκλήσεις που προσφέρει (τουλάχιστον) η εξεταζόμενη περίοδος.

Σημειώσεις

1. Οι λόγοι αυτής της καθυστέρησης είναι πολλοί και εδώ δεν πρόκειται να ασχοληθώ ούτε με την απλή αναφορά τους. Ενδιαφέρον πάντως έχει το γεγονός πως ούτε η αναζήτηση ούτε και η καταγραφή των λόγων έγιναν ως τώρα αντικείμενο συζήτησης μεταξύ των ειδικών, προκειμένου να θεραπευτούν οι όποιες ελλείψεις – αν βέβαια υπάρχει βούληση για κάτι τέτοιο.

2. Η διπλή θεματολογία του κειμένου μου δεν εξαντλεί βέβαια τα υπό συζήτηση θέματα για την περίοδο. Αυτά μπορούν να τεθούν ή και να προκύψουν μέσα από αυτή τη γόνιμη συζήτηση.

3. Οι λόγοι της επιλογής του 1770 ως σημείου έναρξης δίνονται ως εξής (για

την οικονομία του χώρου κωδικοποιώ τους λόγους): [α] Τότε (τη δεκαετία 1770) διακρίνονται καθαρά τα σημάδια της κόπωσης των οθωμανικών θεσμών της κατάκτησης, τη στιγμή μάλιστα που αυξάνεται το ξένο πολιτικοστρατιωτικό ενδιαφέρον για τα εδάφη της Αυτοκρατορίας και ξεχωριστά για εκείνα που συνοπτικά αποκαλούμε εδάφη της παρουσίας του Νέου Ελληνισμού. [β] εγκαινιάζεται η ρωσική παρουσία στο Αιγαίο και δημιουργείται για πρώτη φορά το καθεστώς της προστασίας των ορθοδόξων. [γ] αρχίζουν ουσιαστικά να πυκνώνουν τα σημάδια μιας ανασυγκρότησης των ελληνικών πληθυσμών που αποκτούν σύγχρονες για την εποχή τους μορφές κοινωνικής οργάνωσης και αυτοσυνειδησίας.

4. Αυτό θεώρησε ότι ίσχυε και ο ρουμάνος ιστορικός Νικολάι Γιόργκα στο κλασικό βιβλίο του *Το Βυζάντιο μετά το Βυζάντιο*, για να προβάλει πάντως και εθνογενετικές απόψεις.

5. Στην παρατήρηση του Ασδραχά ότι ο όρος *μεταβυζαντινός* θα μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για θεσμούς της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, όπως την εκκλησία και το δίκαιο, θα πρόσθετα την τέχνη και την παιδεία, ως κοινωνικούς θεσμούς.

6. Λόγω της φύσης των ελληνικών πηγών της περιόδου που διασώθηκαν οι νομικές μελέτες διογκώνονται συνεχώς. Από την άλλη η συντριπτική πλειονότητα των μελετών για την ελληνική πνευματική ιστορία μεταξύ 15ου και 17ου αιώνα προέρχεται από φιλόλογους. Δεν είναι τυχαίο ότι στον διεθνή χώρο ο όρος «νεοελληνιστής» αφορά κατεξοχήν τον φιλόλογο και όχι (και) τον ιστορικό.

7. Αυτό τη διαχωρίζει από τις (παλιότερες) «σχολές» στη Βουλγαρία, την Τουρκία, την Αλβανία, την πρώην Γιουγκοσλαβία και αλλού, όπου η αναζήτηση μέσα από τις οθωμανικές πηγές διαβεβαιώσεων για την εθνική τους συνέχεια έγινε απόλυτη προτεραιότητα. Η περίπτωση του Βασδραβέλλη (Μπαλτά, 2005: 310-311) ξεφεύγει από το αφηγηρικό χρονικό σημείο της ελληνικής οθωμανολογίας, που δέχτηκα, όπως υποστηρίζει και Ε. Μπαλτά.

8. Αυτή η θεματολογία καλύπτει σχεδόν τους «θεσμούς» που ανέπτυξε ο ελληνισμός κατά την οθωμανική περίοδο σύμφωνα με την παραδοσιακή ιστοριογραφία. Ο Απόστολος Βακαλόπουλος, για παράδειγμα, θεωρεί ότι οι θεσμοί που ανέπτυξαν (και μέσω αυτών αναδείχθηκαν) οι Έλληνες ήταν η παιδεία, τα κλεφταρματολικά σώματα, οι κοινότητες και η εκκλησία. Βλ. Βακαλόπουλος, 1976: 158-391.

9. Χρησιμοποιώ καταχρηστικά τον όρο. Είναι γνωστό ότι αυτή η διάκριση όχι μόνο δεν υφίστατο στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά και ούτε ήταν εύκολη και στις ελληνόγλωσσες πηγές της εποχής. Ο ορθότερος όρος είναι «χριστιανός» ή και «ρωμιός» ως απόδοση του τουρκικού *rum*.

10. Πρόκειται ουσιαστικά για το πρόβλημα των διακοινοτικών σχέσεων που σε μια «πληθυντική κοινωνία», όπως ήταν η οθωμανική, είναι πάντοτε παρόν. Βλ. την ενδιαφέρουσα ανάλυση της Ελένης Γκαρά (2005: 28-33).

11. Η μελέτη των ιεροδικαστικών κωδίκων έδωσε νέες διαστάσεις στην ελληνική ιστορία, παρόλο που ούτε αυτές οι πηγές έχουν καθολική αποδεικτική αξία ούτε η αξιοπιστία τους είναι αδιαμφισβήτητη.

12. Έχω υπόψη μου ανάλογες μελέτες όπως εκείνη του C. Ginzburg για τον μυλωνά του 16ου αιώνα στην Ιταλία (Ginzburg, 1994).

13. Το συνέδριο διοργανώθηκε στις 13 και 14 Δεκεμβρίου του 2003 και είχε θέμα: «The Ottoman Empire and the Rise of Balkan Nationalisms, 1789-1832. Conflict, Transformation, Adaptation».

14. Ο τρόπος ταξινόμησης του Πρωθυπουργικού Αρχείου της Κωνσταντινούπολης (Başbakanlık Arşivi) δεν βοηθά στην αναζήτηση πληροφοριών για μια περιοχή. Ωστόσο με μια απλή αναζήτηση στους καταλόγους των «κωδίκων σημαντικών υποθέσεων» (mühimme defterleri) και των διαδόχων τους «κωδίκων διαταγμάτων» (ahkam defterleri) είναι δυνατόν να βρεθούν ενδιαφέροντα πράγματα. Αν κοιτάξει κανείς, για παράδειγμα, τον «κώδικα σημαντικών υποθέσεων» αρ. 12, που έχει εκδοθεί από την Υπηρεσία των Κρατικών Αρχείων της Τουρκίας (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü) θα βρει πλήθος πληροφοριών για τη ναυμαχία της Ναυπάκτου και τη «διαχείριση» του γεγονότος πριν και μετά εκ μέρους της κεντρικής εξουσίας.

15. Αυτό γίνεται ευκολότερα αντιληπτό για τους έλληνες στοχαστές της διασποράς, οι οποίοι βίωναν ήδη τον 16ο, τον 17ο και τον 18ο αιώνα το πνευματικό κλίμα της ευρωπαϊκής «πρώιμης νεότερης» εποχής.

Βιβλιογραφία

- Abu-El-Haj, R.A. (1991), *Formation of the Modern State. The Ottoman Empire, Sixteenth to Eighteenth Centuries*, Albany: State University of New York Press.
- Alexander, J.C. (1985), *Brigandage and Public Order in the Morea, 1685-1806*, Athens.
- (1997), «The Lord Giveth and the Lord Taketh Away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569», στο *Ο Αθως στους 14ο-16ο αιώνες*. Αθήνα: ΙΒΕ/ΕΙΕ, σσ. 149-200.
- Αναστασόπουλος, Α. (2003), «Οι χριστιανοί στην Τουρκοκρατία και οι οθωμανικές πηγές: Η περίπτωση της Βέροιας, π. 1760-1770», *Αριάδνη* 9: 71-89.
- Ασδραχάς, Σ.Ι. (1999), «Ζητήματα οικονομικής ιστορίας της Τουρκοκρατίας», στο Σ.Ι. Ασδραχάς, *Ζητήματα ιστορίας*, Αθήνα: Θεμέλιο, σσ. 27-40.
- Βακαλόπουλος, Α.Ε. (1976), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού. Τουρκοκρατία 1453-1669*, τόμ. Β΄: *Οι ιστορικές βάσεις της νεοελληνικής κοινωνίας και οικονομίας*, Θεσσαλονίκη: Ηρόδοτος.
- Gara, E. (1998), «In Search of Communities in Seventeenth Century Ottoman Sources: The Case of the Kara Ferye District», *Turcica* 30: 135-162.
- Γκαρά, Ε. (2005), «Χριστιανοί και μουσουλμάνοι στην Οθωμανική Αυτοκρατορία των πρώιμων νεότερων χρόνων: ιστοριογραφικές προσεγγίσεις», εισαγωγή στο Μ. Greene, *Κρήτη: ένας κοινός κόσμος. Χριστιανοί και μουσουλμάνοι*.

- νοι στη Μεσόγειο των πρώιμων νεότερων χρόνων, Αθήνα: Εκδόσεις του Εικοστού Πρώτου, σσ. 15-37.
- Ginzburg, C. (1994), *Το τυρί και τα σκουλήκια. Ο κόσμος ενός μυλωνά του 16ου αιώνα*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Goffman, D. (2002), *The Ottoman Empire and Early Modern Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Χασιώτης, Ι.Κ. (2001), *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης. Ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Κολιόπουλος, Ι.Σ. (2000), *Ιστορία της Ελλάδος από το 1800. Το έθνος, η πολιτεία και η κοινωνία των Ελλήνων*, Θεσσαλονίκη: Βάνιας.
- Κολοβός, Η. (2000), «Χωρικοί και μοναχοί στην οθωμανική Χαλκιδική, 15ος-16ος αιώνες, 3τ», αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης.
- Κονόρτας, Π. (1998), *Οθωμανικές θεωρήσεις για το Οικουμενικό Πατριαρχείο. Βεράτια για τους προκαθήμενους της Μεγάλης Εκκλησίας (17ος-αρχές 20ού αιώνα)*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Κοτζαγεώργης, Φ.Π. (2002), *Η αθωνική μονή Αγίου Παύλου κατά την οθωμανική περίοδο*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Λαΐου, Σ.Ν. (2002), *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο. Πτυχές του κοινωνικού και οικονομικού βίου, 16ος-18ος αιώνας*, Θεσσαλονίκη: University Studio Press.
- Μπαλτά, Ε. (2005), «Οι οθωμανικές πηγές στη νεοελληνική ιστοριογραφία», *Τα Ιστορικά* 22 (43): 299-334.
- Παναγιωτόπουλος, Β. (επιμ.) (2003), *Ιστορία του νέου Ελληνισμού, 1770-2000*, τόμ. 1: *Η οθωμανική κυριαρχία, 1770-1821. Πολιτική πραγματικότητα. Οικονομική και κοινωνική οργάνωση*, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Ζαχαριάδου, Ε.Α. (1996), *Δέκα τουρκικά έγγραφα για την Μεγάλη Εκκλησία (1483-1567)*, Αθήνα: ΙΒΕ/ΕΙΕ.